

مدیریت بر مبنای عدالت

واژه عدالت همواره در طول تاریخ مورد توجه اندیشمندان و مصلحان بوده و در معارف الهی و بشری در تمامی حوزه‌های فکری، فرهنگی، سیاسی، حقوقی، اجتماعی، اقتصادی و اخلاقی و مانند آن قابل بحث است. بهترین تعریف عدالت را در کلمات گهربار امام علی (ع) به عنوان جانشین پیامبر اسلام ع می‌توان دید. امام علی (ع) می‌فرماید: «الْعَدْلُ يَضَعُ الْأُمُورَ مَوَاضِعَهَا»؛ «عدل هر چیزی را در جای خود و محل خود قرار می‌دهد». پیامبر ع خود نمونه فردی بود که در طول حیاتش با دیگران به عدالت رفتار می‌کرد و دیگران را نیز به آن ترغیب می‌کرد. در رفتار عادلانه پیامبر اسلام ع همین بس که در واپسین روزهای حیات خویش در مسجد مدینه فرمود: «هر کس نزد من حقی دارد، برخیزد و قصاص کند». امام علی (ع) عدالت را «تدبیر عمومی مردم» می‌داند (الْعَدْلُ سَائِسُ عَامِّ) (نهج البلاغه، حکمت ۴۳۷). از دیدگاه امام علی (ع)، عدل بر چهار پایه برقرار است: فکری ژرف‌اندیش، دانش عمیق و به حقیقت رسیده، نیکوداوری کردن و استوار بودن در شکیبایی. پس کسی که درست اندیشید، به ژرفای دانش رسید و آن کس که به حقیقت دانش رسید، از چشمه‌ی زلال شریعت نوشید، و کسی که شکیبا شد، در کارش زیاده‌روی نکرده با نیکنمایی در میان مردم زندگی خواهد کرد (نهج البلاغه، حکمت ۳۱).

از منظر امام خمینی^۱، در حکومت اسلامی، «عدالت» یک اصل و قاعده‌ای است که سایر امور باید بر آن منطبق باشد و تخلف از آن، خروج از دایره‌ی حکومت اسلامی محسوب می‌شود. شاخصه‌های اصلی عدالت در اندیشه‌ی امام خمینی عبارتند از: مساوات در برابر قانون، اعطای حقوق مردم و نفی امتیازات طبقاتی^۱.

قرآن کریم، خداوند متعال را عادل می‌داند و انسانها را امر به عدالت می‌کند. "إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ وَإِنْ تَكَ حَسَنَةً يُّضَاعِفْهَا وَيُؤْتِ مِنْ لَدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا"؛ در حقیقت، خدا به مقدار ذره‌ای ستم نمی‌کند (تمام رفتارهایش بر اساس عدل است) و اگر [آن ذره، کار] نیکی باشد دو چندانش می‌کند، و از نزد خویش پاداشی بزرگ می‌بخشد (آیه ۴۰ سوره نساء). وَ أَقْسَطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ"؛ مطابق عدل عمل کنید، همانا خداوند دوست می‌دارد آنها را که طالب عدالت هستند (آیه ۹ سوره حجرات).

^۱. نوحی، حمیدرضا (۱۳۸۶)، قواعد فقهی در آثار امام خمینی^۱، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^۱، صص ۳-۳۲۳.

خداوند متعال در آیه ۱۳۵ سوره نسا می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، (در همه امورتان) به کمال و دوام، قیام‌کننده به عدل و گواهی‌دهنده برای خدا باشید، هر چند به زیان خودتان یا پدر و مادر یا نزدیکانتان باشد، اگر (هر یک از طرفین دعوا) توانگر یا فقیر باشد (شما به لحاظ حال آنها بر خلاف واقع گواهی ندهید، زیرا) خداوند به (رعایت حال) آنها سزاوارتر است، پس پیروی از هوای نفس نکنید تا از حق عدول نمایید. و اگر زبان (به سوی باطل) پیچید یا (از گواهی) روی برتابید همانا خداوند همواره به آنچه عمل می‌کنید آگاه است». لذا در اجرای عدالت باید ضوابط را بر روابط مقدم داشت و فقیر و غنی بودن طرفین نباید در عدالت‌گری افراد دخالت پیدا کند.

خداوند متعال در آیه ۱۵۲ سوره انعام می‌فرماید: وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ... «و هرگاه سخنی گویند به عدالت گرایید و هر چند درباره خویشاوندان باشد و...» یعنی بر اساس عدل سخن گویند و به آن نیز وفادار باشید و پیامد سخن شما نیز کنش عادلانه باشد.

در اسلام اجرای عدالت نه تنها درباره دوست و در حال طبیعی که درباره دشمن و در حال جنگ نیز مورد سفارش است: وَكَأَيُّ جَرْمَنِكُمْ شَنَّ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ (آیه ۸ سوره مائده). در این آیه اصرار دارد که دشمنی شما با قوم یا گروهی باعث نشود که به عدالت رفتار نکنید و تاکید می‌کند عدالت را پیشه خود سازید که آن به تقوی نزدیک‌تر است.

خداوند متعال حکومت و داوری بر اساس عدل و قسط را در آیات قرآنی متذکر شده و می‌فرماید: وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ؛ چون حاکم بین مردم شوید داوری به عدالت کنید (آیه ۵۸ سوره نساء).

وَإِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُم بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ؛ و اگر حکم کردی میان آنها به عدالت حکم کن (آیه ۴۲ سوره مائده). در این آیات به حکومت و داوری و قضاومت بین مردم بر اساس عدل و قسط امر شده است. برخی از مهمترین عبارات مرتبط با عدالت در قرآن کریم عبارتند از: برپایی عدالت و عدالت ورزی (آیه ۸ سوره مائده)؛ دوستداری عدالت ورزان (آیه ۸ سوره ممتحنه)؛ تجارت عادلانه (آیه ۸۵ سوره هود و آیه ۹ سوره الرحمن)؛ رفتار عادلانه با نزدیکان (آیه ۹۰ سوره نحل)؛ مبارزه با ظالمان (آیه ۹ سوره حجرات)؛ برخورد عادلانه با زنان (آیه ۳ سوره نساء و آیه ۱۲۹ سوره نساء)؛ قضاوت عادلانه (آیه ۴۲ سوره مائده و آیه ۵۴ سوره یونس)؛ برخورد عادلانه با یتیمان (آیه ۱۲۷ سوره نساء)؛ خداوند به عنوان عادل مطلق (آیه ۸۱ سوره آل عمران و آیه ۱۱۵ سوره انعام و آیه ۴۷ سوره انبیاء)؛ پیامبران به عنوان مجریان عدالت (آیه ۴۷ سوره یونس و آیه ۱۵ سوره شوری)؛ حکمرانی عادلانه (آیه ۲۹ سوره اعراف و آیه ۱۳۵ سوره نساء)؛ قرآن به عنوان ترازوی عدالت (آیه ۲۵ سوره حدید)؛ برتری افراد عادل (آیه ۷۶ سوره نحل)؛ گفتار عادلانه (آیه ۱۵۲ سوره انعام). بنابراین ملاحظه می‌گردد که عدالت در تمامی ابعاد و سطوح، مورد توجه اسلام است و بایستی در مدیریت سازمانها، از اولویت بالایی برخوردار باشد.^۱

۱. مقیمی، سید محمد (۱۳۹۳)، اصول و مبانی مدیریت از دیدگاه اسلام، تهران: انتشارات راه دان، صص ۴۴۷-۴۴۸.

نجم‌الدین رازی (۵۷۳-۶۵۴ ه.ق.) زیادی خدم و حشم و جلال یک کشور و هرگونه پیشرفت و داشتن امکانات را برای برقراری کشور کافی ندانسته، بلکه روحی دیگر را در این کالبد جستجو می‌کند؛ روحی که هر اندازه کالبد و جسم بزرگتر و عظیم‌تر باشد، احتیاج و ضرورت به آن بیشتر خواهد بود. توجه به عدالت، روح کالبد حکومت است که باید در تعامل دولتمردان و مردم رعایت شود.^۱

در آیه ۲۵ سوره‌ی حدید، برقراری عدالت به عنوان هدف بعثت همه‌ی انبیاء معرفی شده است. مقام و قداست عدالت تا آنجا بالا رفته که پیامبران الهی به خاطر آن مبعوث شده‌اند.^۲ در برخی آیات قرآن کریم، ویژگی‌ها و وظایف مدیران جامعه اسلامی بیان شده است که در این میان، به شرط عدالت و ایمان (آیه ۲۴ سوره‌ی انسان، آیه ۱۵۱ سوره‌ی شعراء)، شرط علیم و عدالت (آیه ۱۴ سوره محمد)، شرط عدالت و تدبیر و توانایی (آیه ۲۶ سوره‌ی قصص) می‌توان اشاره نمود. در آیه ۱۲۴ سوره بقره، عدالت پیشگی به عنوان ویژگی حتمی و ضروری و یا اصطلاحاً و تویی مدیران بیان شده است. و إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ. و چون ابراهیم را پروردگارش به کارهایی که او را بدانها امر فرمود بیازمود و وی را به انجام آنها موفق ساخت، گفت: من تو را پیشوای مردم قرار خواهم داد. ابراهیم گفت: آیا از فرزندان من نیز کسی را پیشوای مردم قرار می‌دهی؟ فرمود: امامت، عهد من است، و عهد من به کسانی از فرزندان تو که ستمکارند نمی‌رسد. علامه طباطبایی در تفسیر گران سنگ المیزان بیان می‌دارد که: پیوند و قرابت نسبی نزدپروردگار معتبر نیست، و امامت خاص کسی است که با عمل و شعور و صلاحیت و ایمان شایستگی آن را داشته باشد، پس امامت تنها برای کسانی از ذریه ابراهیم محقق می‌شود که شایستگی آن را داشته باشند، نه آنکه فقط به سبب قرابت امام شوند. یعنی امامت عهدی الهی است که بر ستمگران ممنوع است و ظلم و ستم اعم از هر ظلمی است، چه شرک و کفر باشد و چه معصیت که ظلم به نفس است، و چه ظلم به زیر دستان. بنابر این امکان ندارد که در ساحت عهد الهی کسی به مردم حکم براند که ظالم باشد یا سرپرست آنان فاسق باشد و خدا و مردم مؤمن به سرپرستی او راضی باشند و از آنجا که وجود امام برای امت لازم است، پس این امامی که سرپرستی او واجب است به عهد الهی منصوب می‌شود بر مسلمانان واجب است که از فعل و قول او تبعیت کنند و هرگز از او جدا نشوند تا از راه خدا انحراف نیابند. براساس دیدگاه جلال‌الدین دوانی (۹۰۸-۸۳۰ ه.ق.)، عدالت نه تنها بر تعاون و همکاری مبتنی است، بلکه شرط دیگر رعایت عدالت در رفتارها و روابط با

^۱ اخترشهر، علی؛ یوسفی‌راد، مرتضی؛ احمدی، عبدالرضا؛ شریفی، نصرالله (۱۳۸۷)، اندیشه سیاسی متفکران مسلمان، قم: موسسه

بوستان کتاب، ص ۸۰.

^۲ مطهری، مرتضی (۱۳۸۹)، سیری در نهج‌البلاغه، تهران: انتشارات صدرا، ص ۱۱۰.

یکدیگر، علم و معرفت از قواعد عدالت است تا حق هر کس در روابط با دیگری رعایت شود و چنین معرفتی حاصل نمی‌شود مگر افراد جامعه، علم به قواعد «علم مدنی» یابند. بنابراین شرط تحقق عدالت در جامعه آن است که هم افراد جامعه و هم حکام، علم به چنین قوانینی داشته باشند تا هر کس به اندازه‌ی استحقاق خود از عدالت بهره‌مند شود^۱.

مشخصه‌های مدیریت بر مبنای عدالت مبتنی بر آیات و روایات و دیدگاه اندیشمندان مدیریت اسلامی

خداوند متعال در آیه ۹۰ از سوره مبارکه نحل می‌فرماید: ان الله یامر بالعدل والاحسان: همانا خداوند فرمان به عدل و احسان می‌دهد. لذا قرآن انسان را به عدل فرا می‌خواند؛ عدلی که ریشه در فطرت او دارد. خداوند متعال در آیه ۸ سوره مائده می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، (در هر

^۱ یوسفی‌راد، مرتضی (۱۳۸۷)، اندیشه سیاسی جلال‌الدین دواتی، قم: موسسه بوستان کتاب، صص ۱۱۲-۱۱۳

کار فردی و اجتماعی) قیام‌کننده استوار و دائم برای خدا و گواهان به عدل و قسط باشید و هرگز دشمنی با گروهی شما را بر آن ندارد که عدالت نکنید؛ عدالت کنید که آن به تقوا نزدیکتر است، و تقوا پیشه کنید که همانا خداوند به آنچه می‌کنید آگاه است». امام‌علی(ع) حتی در مواجهه با زیردستانی که فاقد اعتقاد توحیدی هستند، ولی هم‌پیمان مسلمانان هستند، «سبک اعتدالی» را بهترین سبک رهبری معرفی می‌کند. براساس این سبک، مدیریت باید نرمی و درشتی یا نرمش و شدت عمل را بایکدیگر بیامیزد. امام‌علی(ع) در نامه ۱۹ خطاب به یکی از فرماندارانش (عمر بن ابی سلمه ارحبی) که در فارس ایران حکومت می‌کرد، می‌نویسد: «همانا دهقانان مرکز فرمانداریت از خشونت، قساوت و تحقیر کردن مردم و سنگدلی تو شکایت کردند. من درباره‌ی آنها اندیشیدم، نه آنان را شایسته نزدیک شدن یافتم، زیرا که مشرکند، و نه سزاوار قساوت و سنگدلی و بدرفتاری هستند، زیرا که با ما هم‌پیمانند. پس در رفتار با آنان، نرمی و درشتی را به هم آمیز، رفتاری توأم با شدت و نرمش داشته باش، اعتدال و میانه‌روی را در نزدیک کردن یا دور کردن، رعایت کن» (نهج البلاغه، نامه ۱۹).

از منظر ابوریحان بیرونی، همانطور که عدالت ناموس خلقت و هستی است، هدف و غایت حکومت و نظام اجتماعی نیز محسوب می‌گردد که باید از سوی حاکمان عادل محقق شود. به نظر بیرونی برای اداره‌ی امور جامعه، اجرای عدالت حاکم عادل موضوعیت دارد و نه صرف عدالت. ابوریحان مفهوم عدالت را تا سر حد عالی‌ترین فضیلت فردی و اجتماعی ارتقاء می‌دهد؛ از این رو عدالت اقتصادی و سیاسی را بالاترین فضایل و کمالات جامعه تلقی می‌کند که حکومت متکفل تأمین آن است و مهمترین کار ویژه‌ی حکومت حضرت مهدی(عج) را اجرای عدل و داد می‌داند. بدین ترتیب، غایت حکومت، عدالت گسترده است. وی زمانی که از لزوم خزانهداری برای حکومت بحث می‌کند، خزانه را به عنوان انباشت سرمایه نمی‌داند، بلکه از آن به عنوان ثروت عمومی برای استقرار مساوات و عدالت اجتماعی و از بین بردن فقر و شکاف اقتصادی نام می‌برد. از دیدگاه بیرونی، پیشوایی موفق است که بتواند با کسب دانایی و بینش صحیح، نماینده‌ی عدل باشد؛ از این رو عقل چیزی جز عدل نیست و رهبر شایسته کسی جز «مجری عدالت» نمی‌باشد. به زعم وی، اگر زمامداران عادل باشند، قلب‌ها به سوی آنان جذب می‌شود و این تضمین‌کننده‌ی ثبات ارکان حکومت بوده و موجب پیوند محکم بین شهروندان و شهروندان می‌گردد؛ چون اگر غیر از این باشد، جامعه متشتت و معارض با حاکمیت می‌شود و برای آرمان‌ها و خواست‌های خود، متوسل به خشونت می‌گردد. از نظر بیرونی، اگر دولتی صفت عدالت را نداشته باشد و هدفش امنیت، آسایش، آبادانی و رفع ظلم از رعیت نباشد، دولت غیر مشروع و «دولت فرعونی» است^۱.

از دیدگاه محقق سبزواری فواید عدل برای حاکمان فراوان است و اگر آنان عدالت را رعایت کنند، نه اینکه فقط به مردم سود می‌رسانند، بلکه قبل از آن، خود سود می‌برند. از دیدگاه وی، از جمله‌ی فواید عدالت عبارتند از:

- تحصیل خشنودی و رضایت خداوند؛
- تحصیل درجات اخروی و نجات از عذاب؛
- دوام و بقای دولت؛
- از آنجا که رعایا و زیردستان امانت خدا هستند، رعایت عدالت، حفظ امانت است؛
- کسب نام نیکو؛
- کسب دعای خیر مردمان و زیردستان؛
- آثار و برکات عدل به اولاد و اعقاب سرایت می‌کند و ظلم باعث قطع نسل می‌شود؛
- عدل باعث معموری و آبادانی ملک می‌شود^۱.

امام علی(ع) در نامه‌ی ۲۷ خطاب به محمد بن ابی‌بکر فرماندار مصر، ضرورت رعایت «عدالت بصری(چشمی)» یا «پدیداری(عدالت غیر کلامی)» را یادآور شده و می‌فرماید: «در نگاه‌هایت و در نیم‌نگاه و خیره‌شدن به مردم، به تساوی رفتار کن تا بزرگان در ستمکاری تو طمع نکنند و ناتوان‌ها در عدالت تو مأیوس نگردند»(نهج‌البلاغه، نامه ۲۷).

امام علی(ع) همچنین در نامه ۵۹ خطاب به یکی از فرماندهان لشکر خود، دگرگون‌نشدن رأی و اندیشه مدیر را لازمه‌ی عدالت معرفی نموده و می‌فرماید: «اگر رأی اندیشه‌ی زمامدار دچار دگرگونی شود، او را از اجرای عدالت بسیار باز می‌دارد. پس باید که کار مردم در آنچه حق است نزد تو یکسان باشد، زیرا در ستمکاری بهایی برای عدالت یافت نمی‌شود»(نهج‌البلاغه، نامه ۵۹).

امام علی(ع) همچنین «مراحل مقابله با بی‌عدالتی سازمانی» را این‌گونه تبیین می‌فرماید: «ای مومنان! هر کس تجاوزی را بنگرد و شاهد دعوت به منکری باشد و در دل آن را انکار کند، خود را از آلودگی سالم داشته است، و هر کس با زبان آن را انکار کند، پاداش داده خواهد شد و از اولی برتر است، و آن کس که با شمشیر به انکار برخیزد تا کلام خدا و گفتار ستمگران پست گردد، او راه رستگاری را یافته و نور یقین در دلش تابیده است»(نهج‌البلاغه، حکمت ۳۷۳).

امام علی(ع) خطاب به مالک اشتر می‌فرماید: «همانا زمامداران را خواص و نزدیکانی است که خودخواه و چپاولگرند و در معاملات انصاف ندارند. ریشه ستمکاریشان را با بریدن اسباب آن بخشکان..... و به گونه‌ای با آنان رفتار کن که قرار دادی به سودشان منعقد نگردد که به مردم زیان

---

۱. لک‌زایی، نجف(۱۳۸۰)، اندیشه سیاسی محقق سبزواری، قم: موسسه بوستان کتاب، ص ۱۳۳

رسانند..... در آن صورت، سودش برای آنان و عیب و ننگش در دنیا و آخرت برای تو خواهد ماند. حق را به صاحب حق، هر کس که باشد، نزدیک یا دور، بپرداز و در این کار شکبیا باش و این شکیبایی را به حساب خدا بگذار، گرچه اجرای حق مشکلاتی برای نزدیکانت فراهم آورد. تحمل سنگینی آن را به یاد قیامت بر خود هموار ساز، زیرا تحمل آن پسندیده است» (نهج البلاغه، نامه ۵۳).

امام علی (ع) معتقد است که یک مدیر، اجرای عدالت را باید از نزدیکان خود آغاز نماید و مراقبت نماید که این افراد بخاطر نزدیکی به مدیریت، دچار رانت خواری نشوند و از جایگاهی که نزد مدیر دارند به نفع خود سوءاستفاده نمایند. امام علی (ع) نیک می‌داند که ورود به این مقوله برای مدیر تبعات و مشکلات عدیده‌ای را بدنبال دارد و نیازمند شکیبایی زیاد است که این امر از طریق آخرت‌گرایی و اندیشه‌ی مدیر در خصوص عیب و ننگی که در دنیا و آخرت نصیب او خواهد شد، امکان‌پذیر می‌گردد.

عدالت در بین اهل شرع و فقها عبارت است از: ملکه‌ای نفسانی که فرد را بر ملازمت بر تقوا و مروّت و می‌دارد. به اعتقاد علامه بحرانی، تقوا در اینجا به معنی اجتناب از گناهان کبیره و عدم اصرار بر گناهان صغیره است. همچنین اصطلاح مروّت نیز عبارت است از: پیروی از عادات نیک جامعه و اجتناب از مباحاتی که موجب نفرت افراد و پایین آمدن شأن و منزلت فرد در جامعه می‌شود^۱.

بر این اساس می‌توان گفت که مدیران و کارکنان برای تحقق عدالت سازمانی باید از « مروّت سازمانی» نیز برخوردار باشند؛ به گونه‌ای که از رویه‌های مطلوب سازمانی که میراث گذشتگان است، تبعیت نمایند.

جلال‌الدین دوانی (۹۰۸-۸۳۰ ه.ق.)، عدالت در اموری که اصل و ملاک در آنها انتظام امور معاش است (عدالت در روابط با هموعان یا عدالت ارتباطی) را به سه دسته تقسیم می‌کند:

◆ تقسیم اموال و منافع و کرامات

◆ انجام معاملات و مبادلات

◆ امور تربیتی و تدبیری

دوانی حاصل جریان عدالت در همه‌ی اجزای دولت و حکومت و جامعه را پیدایش اعتدال و انتظام امور و دوری از افراط و تفریط می‌داند و معتقد است چنین اعتدالی با اجرای احکام شریعت به دست می‌آید، ضمن آنکه هر دولتی که در آن، میان افراد جامعه و دولت، اتفاق و همدلی و طریقه‌ی عدالت باشد، دارای استحکام و ثبات و پایداری و نیز رشد و تعالی پایدار خواهد بود. جلال‌الدین دوانی معتقد است زمانی عدالت حاکم و قاعده‌مند می‌شود و زیردستان از آن بهره می‌برند که اولاً:

---

۱. شریعتی، روح‌الله (۱۳۸۷)، اندیشه سیاسی علامه شیخ یوسف بحرانی، قم: موسسه بوستان کتاب، ص ۵۱.

حاکم خود شخصاً از حالات زیردستان و کسانی که حق رعایت حقوق بر گردن وی دارند، جویا شود و این امر را به همراهان و ملازمان خود بسپارد و ثانیاً: خود به طور مستقیم حقوق افراد را در زمینه‌ی رزق و روزی، کرامات و مناصب ادا نماید و برای این منظور وقت معینی را برای ارباب رجوع منظور کند تا آنان بی‌واسطه حوایج خود را نزد وی عرضه نمایند. جلال‌الدین دوانی قول حکما را در قواعد عدالت ورزیدن می‌آورد که زمانی می‌توان رفتار عادلانه داشت که حاکم خود را نخست جای رعیت فرض کند و ارباب رجوع را در رجوع به حاکم معطل نکند. هر کس را که در مرتبه‌ی خود استحقاق دارد، مراعات نماید و نه تنها خود ظلم نکند، بلکه تدابیری اتخاذ نماید که هیچ یک از کارگزاران حکومتی را مجال ظلم به یکدیگر و مردم نباشد؛ چه اینکه به اقتضای «كُلُّكُمْ رَاعٍ وَ كُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ» هر چه در مملکت رخ دهد، اگر قصور در مدیریت آن باشد، روز قیامت از او سؤال می‌شود؛ بنابراین باید هم خود عامل عدالت باشد و هم مردم را به رعایت قوانین عدالت و کسب فضایل عادت دهد.^۱

از نظر محقق سبزواری، عملکرد عادلانه‌ی مدیریت، شاخصه‌هایی دارد که مهمترین این شاخصه‌ها عبارتند از: زندگی به عدل، پیروی از سنت و سیرت امام اصل، کوشش در جهت دفع شرّ ظالمان، قراردادن و نگاه‌داشتن هر کس در جایی که استحقاق و شایستگی دارد، حفظ رعایا و زیردستان، حفظ مومنان و شیعیان از شرّ طغیان و استیلائی کفار و مخالفان دین، ترویج دین و مذهب، تقویت اهل علم و تقوا و دین، دفع اهل باطل و بدعت و تلبیس، قطع طمع از اموال رعایا، پرهیز از مصرف اموال و وقت مردم در امور لهو و فسق، به جا آوردن امر به معروف و نهی از منکر، کوشش در تأمین امنیت راه‌ها و گماردن امور مملکتی به افراد کاردان. از نظر محقق سبزواری، عدالت وقتی محقق می‌شود که حاکم امور زیر را انجام دهد:

- ✓ از حال رعایا غافل نباشد؛
- ✓ از اطراف و جوانب ملک و حوادث که در آنها اتفاق می‌افتد، باخبر باشد؛
- ✓ حق مظلومان از ظالمان بستاند؛
- ✓ ظالمان را طبق قانون حق تنبیه کند تا باعث عبرت دیگران شود؛
- ✓ اگر ظالم دارای منصب و مقام است، باید که ظالم را از منصب عزل نماید و او را از اعتبار بیندازد و به او توجه و التفات نکند؛
- ✓ روزهایی تعیین کند تا مردم بتوانند عرایض و مطالب خود را به عرض او برسانند. تعیین کسانی برای دادرسی کیفیت از این امر نمی‌کند، چه ممکن است مردم از همان مأموران شکایت داشته باشند؛

---

^۱ یوسفی‌راد، مرتضی (۱۳۸۷)، اندیشه سیاسی جلال‌الدین دوانی، قم: موسسه بوستان کتاب، ص ۸۶ و صص ۱۱۲-۱۱۳.

- ✓ ترک راحت طلبی. همچنان که کار آخرت با راحت طلبی به دست نمی آید، کار دنیا نیز چنین است. در عزل و نصب عمّال و ارباب مناصب، اندیشه‌ها باید کرد و مشاورات باید نمود و به حقیقت‌ها باید رسید... و در تعمیر مملکت، دادرسی مظلومان و تأدیب ظالمان سعی باید کرد و اینها همه مشقّت و آزار دارد و با راحت و فراغت بسیار جمع نمی شود؛
- ✓ به سخن خوش آمدگویان و چاپلوسان توجه نکند و سعی نماید از حقیقت هر چیز به قدر امکان باخبر شود؛
- ✓ کسانی جهت دادرسی تعیین کند!

عدالت در اسلام، رکنی مهم به شمار می آید. در قرآن کریم، دهها بار در باب عدالت و رزی سفارش شده است؛ اما این به عدالت رفتار کردن از نظر قرآن، جنبه‌های متعددی دارد: عدالت میان خود و مردم، و عدالت میان خود و خدا. به هر روی، با بررسی آیات قرآن و سیره و سخنان پیشوایان اسلام در می‌یابیم که عدالت از مهم‌ترین بنیان‌های یک جامعه است. قرآن نیز هدف برانگیختگی پیامبران و به طور کلی حکومت نبوی را عدالت می‌داند (حدید، ۲۵). در اسلام، برپا کردن جامعه‌ای ایده‌آل و مطابق با فرمان‌های الهی جز از راه عدالت میسر نیست. بنابراین به تمام پیروان خود دستور اکید داده است که صرف نظر از هر نوع امتیازی، از قبیل رنگ، نژاد، ثروت، مقام و نسب و... در بین مردم با عدالت و دادگری رفتار کنند و از ایجاد اختلاف و تفرقه خودداری نمایند. لذا همانگونه که خداوند متعال، عالم را عادلانه مدیریت می‌کند و تمامی انسانها، بویژه اداره کنندگان جامعه از پیامبران گرفته تا کارگزاران را به عدالت و رزی امر می‌نماید؛ مدیریت بر مبنای عدالت باید به عنوان اصلی بنیادی در سرلوحه اقدامات مدیران جامعه اسلامی قرار گیرد.

سید محمد مقیمی

Moghimi@ut.ac.ir - <http://www.prof-moghimi.ir>